

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

Alisher Navoiy nomidagi
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

Fakultet: Ijtimoiy - iqtisodiyot

Yo`nalish: Ijtimoiy ish

Fan: Madaniyat sotsiologiyasi

KURS ISHI

Mavzu: Fan va madaniyati

Bajardi: Sherxalov Samariddin

Tekshirdi: dost. Bo`riyev N.

Samarqand

ФАН ВА МАДАНИЯТ

РЕЖА:

- 1. Янги даврга ўтиш жараёнидаги маданият тарихи**
- 2.Фан ва маданият ўша даврда яшовчи илмий
жамоатчиликнинг турмуш тарзидаги ғоялари.**
- 3. Инсон маданиятининг шаклланиши жараёни.**
- 4. Жамиятда маданиятнинг шахсий ва профессионал тарзда
олиб борилиши**

Фан тарихини ўрганиш XX асрда бошланган бўлсада, унга азалдан социологиянинг ёки умумий **маданият** назариясининг бир бўлими сифатида қаралган. Уни алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганиш 1892 йилда Францияда фан тарихи кафедраси очилиши билан бошланган, деб ҳисобланади.

Фан тарихини ўрганиш жараёнидаги биринчи тарихий — илмий тадқиқотларни қуйидагича характерлаш мумкин:

— дастлаб, у ёки бу фандаги ютуқларни хронологик системалаштириш вазифаси ҳал қилинган;

— илмий ғоя ва муаммоларни, ирогрессив тараққиёт механизмларини изоҳлашга ҳаракат қилинган;

— олимларнинг илмий фаолияти ҳамда ижодининг аҳамияти аниқланган.

Фан тарихини характерловчи муҳим муаммолардан бири қандай қилиб ташқи (иқтисодий, ижтимоий — маданий, сиёсий, дунёқарашли, психологик ва бошқалар) олам, ундаги воқеа ва ҳодисаларнинг илмий ижод натижаларида, илмий изланиш методларида, яратилган назарияларда акс этилишини тушуниш ҳамда тушунтиришдан иборатдир.

Фан тарихининг эмпирик базасини ўтмишдаги илмий матнлар, китоблар, журнал мақолалари, олимларнинг ўзаро ёзган хатлари, нашр қилинмаган кўлёзмалар ва ҳ.к. ташкил қилади. Лекин, бу билан фан тарихчиси ўз тадқиқоти учун етарли материалга эга бўла оладими? Йўқ, чунки олим бирор нарсани кашф қилганда, уни ёлғон хулосаларга олиб келган турли хато йўлларни унутишга ҳаракат қилади ва бунда тарихни объектив ўрганишга ҳаракат қилади.

Агар тарихий илмий тадқиқот объекти ўтмиш бўлса унда бундай тадқиқот доимо объективликка даъво қилишга интилади. Барча тарихчилар каби фан тарихчиларига ҳам тадқиқотларда асос бўладиган, бир — биридан фарқ қиладиган икки йўналиш маълум: **презентизм** (ўтмишни ҳозирги замон тилида тушунтирилиши) ва **антикваризм** (ўтмишнинг 'гўлиқ манзарасини ҳозирги замонга боғламасдан тиклаш). Ҳозирги кунда фанда умуман

фойдаланилмаган ўзга тарих, **маданият**, тафаккур услуби, ўзга билимни ўрганар экан, фан тарихчиси ўз даврининг инъикосинигина тиклашга ҳаракат қилмаётганмикан? Бу маънода презентизм ҳам, антикваризм ҳам фан тарихчилари эътироф қилган бартараф қилиб бўлмайдиган қийинчиликларга дуч келади.

Фан тараққиёти ҳақидаги тарихий тадқиқотларда ўзига хос из қолдирган яна икки оқим XX асрнинг 30 йилларида пайдо бўлди. 1931 йилдаги жаҳон файласуфларининг Лондонда ўтказилган конгрессида Б.М.Гассен Ньютон механикасининг ижтимоий — иқтисодий илдизлари ҳақида маъруза қилади. Бу маъруза конгресс иштирокчиларида катта таассурот қолдиради ва у фан тарихи билан шуғулланувчи инглиз файласуфларини икки гуруҳга бўлади. Ғарб фани тарихида пайдо бўлган бу йўналишлар **экстернализм ва интернализмдир**.

Инглиз физик ва фаншунос олими Ж.Бернал (1901 — 1971) «Фаннинг ижтимоий функциялари», «Фан ва жамият», «Жамият тарихида фан» каби мақолаларини нашр қилади ва экстернализмга асос солади. Бу йўналиш намоёндалари Э.Цильзель, Р.Мертон, А.Кромби, С.Лишги ва ҳ.к. фан тараққиёти ва ижтимоий — иқтисодий ўзгаришлар орасида ўзаро боғлиқлик борлигини асослашга ҳаракат қилганлар.

Фан тарихи ҳақидаги экстернализм концепцияси баъзи фаншунос олимлар орасида норозиликни уйғотади ва унга қарама — қарши **интернализм**, яъни **имманент концепция** шаклланади. Интернализм вакиллари А.Койре, Дж.Прайз, Р.Холл, Дж.Ренделл, Дж.Агасси ва бошқалар фикрига кўра, фан ижтимоий воқеликдаги ташки таъсир воситасида эмас, балки ўзининг ички эволюцияси, тафаккур услубининг ижодий салоҳияти натижасида ривожланади.

Экстернализм ва интернализм йўналиши намоёндалари учун умумий бўлган фикрга кўра, фан ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш жараёнидаги **маданият** тарихидаги оламшумул воқеадир. Позитивизмнинг фан ҳақидаги фикрларига қарши ўларок, улар илмий метод

инсонда объектив воқеликни идрок қилишнинг табиий воситаси эмас, балки хар хил омиллар таъсирида шаклланишини гаъкидлайдилар, бироқ бу омилларни улар турлича тушунадилар. Масалан, экстернализм вакиллари Э.Цильзель ва Дж.Нидам бу омилларни капитализм пайдо бўлиши ҳамда шаклланиши даврида хунармандларнинг юқори табақалари ва университет олимлари фаолияти ўртасидаги ижтимоий тўсиқни бартараф этиш билан боғлиқ, деб ҳисоблайдилар. Р.Мертон илмий методнинг алоҳида жихатлари рационализм ва эмпиризмни протестант этикаси таъсирида шаклланган, деб ҳисоблайди. Француз файласуфи, фашнунос олим, **интерналист** А.Койре (1892— 1964) тафаккур услубини тубдан қайта қуриш фан йайдо бўлишининг омили, деб ҳисоблайди. Бу қайта қуришни у иерархик тартибли дунё сифатидаги Космос ҳақидаги антик тасаввурларнинг парчаланишида кўради. У космос рояси барча нарсалар айнан битта реаллик даражасига тегишли бўлган ноаниқ ва чексиз Универсум (умумийлик) ғояси билан алмашинади деб ҳисоблайди. А.Койре фикрича Космос ҳақидаги бундай антик тасаввурларнинг парчаланиши инсон аклида юз берган буюк илмий революциядир. Фан тараққиётига таъсир қилувчи кейинги оим сифатида оим борлиқнинг геометризациясини тушунади, яъни Галилейгача бўлган давр физикасидаги борлиқни Евклид геометриясидаги гомоген борлиқ билан алмаштиради. Унинг фикрича, кузатиш ва эксперимент эмас, (зеро уларнинг фан тараққиётидаги аҳамиятини инкор қилмасада), балки айнан махсус фан тилининг яратилиши экспериментлар учун зарурий шароит ҳисобланади (у учун бу тил математика, хусусан, геометриядир). Койре, фан шаклланиши давригача бўлган илмий фикрни уч даврга бўлиш мумкин, деб изохлайди. Улар қуйидагилар:

1) Аристотель физикаси;

2) XV асргача шаклланган физика;

3) Галилейнинг математик физикаси. Экстерналист, австриялик оим

Э.Цильзель (1891 —

1944) инсон тафаккури бир чизиқли эмас, балки турли йўналишларда

тараққий этган бўлиб, фаннинг пайдо бўлиши унинг бир ирмоғидир, деб эътироф қилади. "Фаннинг социологик илдизлари" асарида фан ҳамда илмий метод шаклланишининг умумий ва хусусий шароитларини изоҳлайди. Унга кўра умумий шароитлар қуйидагича:

1. Капитализм дастлаб пайдо бўлиши билан **маданият** маркази монастир ва қишлоқлардан шаҳарларга кўчади. Чунки, фан руҳонийлар ва рицарлар орасида ривожланиши мумкин эмас эди, зотан фаннинг руҳи на илоҳий, на ҳарбий эмас, шунинг учун у фақат шаҳарликлар орасида ривожланиши мумкин.

2. Ўрта асрларнинг охири шиддатли технологик прогресс даври бўлди. Ишлаб чиқариш ва ҳарбий ишда машиналардан фойдаланила бошланди, бу бир томондан механик ва химиклар олдига янги вазифаларни қўйса, иккинчи томондан, махсус илмий билим соҳалари ҳамда тафаккурнинг шаклланишига олиб келди.

3. Тадбиркорлик ва рақобат руҳига асосланган капитализм ўрта аср турмуш тарзи, тафаккурига хос бўлган анъанавийлик (традиционализм) ҳамда авторитетларга кўр—кўрона эътиқодни парчалади. Жамиятда шаклланаётган индивидуализм янгича илмий тафаккур ривожига асос бўлди. Зеро, , турли авторитетлардан ҳоли бўлгач, олимлар фақат ўзларига ишониб, фан тараққиётига дастуруламал бўлиб хизмат қилувчи танқидий тафаккурни ривожлантиради.

4. Феодал жамияти анъанавийлик ва кўникма билан бошқарилган бўлса, капитализмда бошқарув ҳамда хўжаликни юргизиш рационал қоидалар асосида олиб борилган. Ўз навбатида, иқтисодий рационаллик эса кўплаб рационал илмий методларнинг ривожланишига олиб келган. Илгари мавжуд бўлмаган қатор методларнинг пайдо бўлиши капитализм иқтисодига хос бўлган ҳисрб — китоб руҳи билан чамбарчас боғлиқ эди.

Экспериментал табиатшуносликнинг пайдо бўлишидаги ўзига хос шарт—шароит ва омилларни изоҳлар экан, Э.Цильзель учта ижтимоий гуруҳни ажратади:

- университет олимлари — схоластлар;
- гуманистлар;
- хунармандларнинг фаолияти.

Маълумки, XV аср ўрталаригача сақланиб қолган дастлабки схоластик университетлар руҳи ўрта асрчилик сарқитларига асосланган бўлиб, ўз навбатида ташқи оламдаги ўзгаришларни тушунишга қаттиқ қаршилиқ кўрсатган.

Бундан фарқ қиладиган гуманистлар — маърифатпарварлик вакиллари XIV аср ўрталарида Италия шаҳарларида пайдо бўлди. Улар олим бўлмасаларда, муниципалит, папалар ва бошқа киборларнинг котиблари бўлганлар. Уларнинг кўпчилиги адабиётшунос, бўлиб, баъзилари киборларнинг фарзандларига ўқитувчилик қилганлар. Бироқ, университет олимлари ҳам, гуманистлар ҳам авторитетлар тарафдори бўлганлар, деб ҳисоблайди Э.Цильзель.

Уйғониш даври охирларида хунармандлар доимий анъаналар ҳукмронлигидан чиқиб, эмпирик кузатувлар ва экспериментларда дастлабки қадамни қўйдилар. Улар орасида фаолиятига кўра кенг қамровли билимларга эга бўлганлар ҳам бўлиб, Цильзель уларни рассом — мухандислар деб атайдди.

Инсоният тарихининг дастлабки давларидаёқ табиат ва олам ҳақидаги энг одаий маълумотлар берувчи **кундалик амалий билимларнинг** асоси кундалик турмуш тажрибалари бўлиб, унга оддий маълумотлар йигиндиси сифатидаги тарқоклик ва нотизимлилик характерлидир.

Одатда, кишилар оддий ижтимоий муносабатлар жараёнида шаклланадиган жуда катга кундалик билимга эга бўладилар, бу эса, ўз навбатида, ҳар қандай билишга асос бўлади. Баъзида соф акл аксиомалари илмий мулоҳазаларга зид равишда, фан тараққиётига тўсқинлик қилиб, инсон онгига шу даражада синггадики, натижада прогрессии тўхтатувчи тўсиққа айланади. Баъзида эса, аксинча, кундалик билимда аллақачон тан олинган ҳолатларни фан исботлаш ва рад қилишнинг узок ҳамда мураккаб

йўллари билан изохлашга ҳаракат қилинади.

Бу, албатта, соф ақл, шахсий тажриба, анъана, рецептлар ва белгиларни ўзига камраб олади. Кундалик билим ҳақиқатни қайд қилса—да, уни номунтазам ва исботсиз амалга оширади. Бундай билимнинг хусусияти шундаки, одатда, у инсон томонидан онгсиз қўлланилади ва бу жараёнда қандайдир далиллар тизимини талаб қилмайди. Баъзида кундалик тажрибавий билим артикуляция (оддий инстинкт) даражасидан сакраб, шунчаки субъект ҳаракатларини бошқаради. Унинг яна бир хусусияти мутлақо ёзиш мумкин эмаслигидадир. Масалан, ҳар бир этник бирлик, фольклорда шаклланган мақолларни у фақат далил (факт) сифатида эътироф этади, холос. Лекин улар ҳеч қачон кундалик билим назарияси сифатида ёзиб қолдирилмайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, олим хусусий илмий тушунчалар ва назариялар заҳираларини воқеликнинг аниқ соҳасида қўллар экан, доимо кундалик тажрибанинг умуминсоний характерга эга бўлган нохусусий соҳасида ҳам иштирок қилади. Чунки, олим олим бўлса —да, доим шунчаки инсон сифатида қолаверади.

Инсон билимининг тарихан биринчи шаклига шартли қабул қилинган қоида ва мақсадларга асосланиб қурилган ўйин шаклидаги билим киради. У кундалик ҳаётдан ажралишга, амалий фойда ҳақида ўйламасликка, ўзини қабул қилинган ўйин нормаларига мос равишда эркин тутишга имкон беради. Ўйин шаклидаги билим ўргатувчи — ривожлантирувчи характерга эга бўлиб, инсоннинг сифат ва имкониятларини очиқ беради, мулоқот жараёнидаги психологик ноқулайликларга барҳам беради.

Ноилмий билимнинг алоҳида шаклларида бири конкрет шахснинг бойлиги ҳисобланган шахсий билимдир. Шахсий билим маълум субъектнинг қобилияти ва интеллектуал билиш фаолиятининг хусусиятларига боғлиқ. Жамoa билими умум аҳамиятга эга ёки шахсдан устундир, барча тизимларни тузиш учун зарур ҳамда умумий бўлган тушунча, усул, қоидаларнинг мавжуд бўливидини белгилайди. Инсоннинг

индивидуал ижодий қобилиятларини намоён қиладиган шахсий билим билишнинг зарур ва реал компоненти сифатида тан олинган. У фанни, инсонни ва санъатни ёки билиш фаолиятини фақат дарслик билан ўрганиш мумкин эмаслигини, у фақат олимнинг ёки шахснинг ижод жараёнида эгалланишини эътироф қилади.

Ноилмий ва нораціонал билимнинг яна бир алоҳида шакли халқ илми бўлиб, ҳозирги кунда у алоҳида гуруҳ ва субъектларнинг (табиблар, экстрасенслар, илгарк эса қабилл бошлиғи кохинлар, авлиёлар) фаолиятида намоён бўлади. Пайдо бўлишига кўра халқ илми жамоа онги сифатида шаклланган. Классик фан устувор бўлган даврда у интерсубъективлик мақомини йўқотади ва расмий экспериментал ва назарий изланишлар марказидан четга чиқади. Одатда, оғзаки илм устоздан шогирдга оғзаки ўтади ва шу йўсинда авлод^{ан} авлодга мерос қолади. Баъзида эса уни урф — одатларда ҳам учратиш мумкин.

Бирок, халқ илмида рационал қарашларга нисбатан улуғ ва нозик салоҳият бўлишига қарамасдан уни ҳақиқатни эгаллашдаги асоссиз тўсиқ деб ҳам айблашади. Халқ илмида тавсия этилган дунё манзарасида борлиққа хос стихиялилиқ катта аҳамиятга эга. Халқ илми бир томондан энг оддий нарсалар, иккинчи томондан эса инсон фаолиятининг энг муҳим соҳалари: соғлиқ, қурилиш, чорвачилиқ, қишлоқ хўжалиғи ва ҳ.к.га қаратилган, деб ҳисобланади. Уларда символлилиқ жуда кам акс этади.

Бугунги кунда, ноилмий билимнинг қуйидаги шакллари ҳам эътироф этилади:

1. Ноилмий билим **тарқоқ, нотизимли билим** сифатида тушунилиб, у қонунлар билан изоҳланмайди ва формаллаштирилмайди, мавжуд дунёнинг илмий манзарасига қарама — қарши туради.

2. **Фангача бўлган илм, илмий билимнинг прототипи**, уни келтириб чиқарувчи базаси омили ва асоси.

3. **Параилмий билим мавжуд стандартларга мос келмаслиқдир.** Параилмий («пара» юнонча — ёнида) билим ўзига тарихий

феноменлар ҳақидаги таълимотлар ва мулоҳазаларни илмийлик мезонлари нуқтаи назаридан асосли тушунтира олмайдиган билимни ифодалайди.

4. Ёлғон илм турли акидалардан онгли равишда фойдаланиш. Баъзи ҳолларда ёлғонни ижодкорнинг патологик психик фаолият билан боғлаб, уни "девона" деб ҳам атайдилар. Ёлғон билимларнинг алоҳида хусусиятларидан бири шундаки, улар парадигмалар билан мужассамлаштирилмайди, универсаллик ва тизимлиликка риоя қилмайди. Одатда ёлғон илм зўрма — зўраки ўтказиладиган, буйруққа асосланган хулоса ва мулоҳазаларда (квазиилмда) намоён бўлиб у орқали ривожланади.

5. Квазиилмий билим — зўравонлик ва мажбур қилиш методларига асосланиб ўзига ҳамкор излайди. У, одатда, қатъий мафкуравий тартиб жорий қилинган ва уни танқид қилиб бўлмайдиган, тизимлашган фан шароитида шаклланади. Фан тарихида "квазимнинг гуллаб —яшнаган" даврлари ўтган асрнинг 50 —йилларида геологияда, кибернетиклар, генетиклар таълимотида акс этади.

6. Антиилмий билим-ҳақиқат ҳақидаги тасаввурларни онгли бузиш ва утопизмдир. «Анти» сўзи тадқиқотнинг усули ва предмети фанга мутлақо қарши эканлигини англатади. У фанга қандайдир "қарама —қарши" белги асосида ёндашувдир. Антиилмга эҳтиёж бевосита зўрлик асосида ушлаб турилган нисбий ижтимоий беқарорлик даврида зўрайиб, унга "барча касалликларга" даъво сифатида қаралади. У маълум даражада асоссиз бўлса —да, бундай шароитда ундан қутулиш мумкин эмас.

7. Псевдоилмий билим анъанавий назарияларни тарғиб қилувчи интеллектуал фаолликда намоён бўлади. Масалан, қадимги астронавтлар, қор одам, Лох — Несс кўлидаги махлуқ кабилар ҳақидаги фикрлар шулар жумласидандир.

Ноилмий билимнинг қатъий тизими ва классификацияси бўлмаганлиги

учун билиш феноменларининг **паранормал** илм, **псевдоилм** ва **девиант** илм каби уч тури борлигини ҳам эътироф қилиш мумкин. Зотан, уларнинг илмий фаолият билан муганосиблиги ёки «илмийлик» даражаси ўсиб бормоқда. Яъни, паранормал билимдан янада оммавийлашган псевдоилм сари, ундан эса, девиант билим сари қандайдир эволюция эътироф қилинади. Бу, ўз навбатида, ноилмий билим ривожидан далолат беради.

1. **Паранормал** илм ўзида кундалик ҳодисалар орқасига беркинадиган табиат ва психик кучлар сирлари, муносабатлари ҳақидаги таълимотни мужассамлаштиради. Бу типдаги билимнинг ёрқин намоёндалари **мистицизм** ва **спиритизмдир**. Фан доирасидан чиқувчи ахборотни олиш усулини изоҳлаш учун «паранормал» сўзидан ташқари «Ҳиссий идрок» (ёки «параҳиссий», «психофеномен»).атамасидан ҳам фойдаланилади У маълумот (информация) ни олиш ёки таъсир қилиш бевосита жисмоний усулларга мурожаат қилмасдан ҳам амалга оширилиш имкониятини эътироф қилади. Фан ҳозирча бу ҳолда ҳаракат қилувчи механизмларни тушунтира олмайди, айни пайтда бундай феноменларни инкор ҳам қилолмайди. Ҳозирги кунда экстрасенсор идрок ва психокинез ҳам мавжуд. **Экстрасенсор** идрок телепатия ва фолбинликка бўлинади. **Телепатия** икки ёки ундан ортиқ паранормал усул орасидаги маълумот (информация) алмашинувини тақозо қилади. **Фолбинлик** қандайдир жонсиз нарса (сурат, кийим, мато ва ҳ.к.) орқали маълумот (информация) олишдир. **Психокинез** фаолиятимиздан ташқарида мавжуд бўлган ташқи тизимларга таъсир қилиш қобилияти, предметлар ўрнини жисмоний таъсирсиз алмаштиришдир. Ҳозирги кунда паранормал тадқиқотлар фан қаторига қўшилиши диққатга сазовордир.

2.**Псевдоилм** учун сир ва топишмоқларни тан олиш, шунингдек, далилларни моҳирона қайта ишлаш, мавзуларнинг шов - шувлиғй характерлидир. Бу соҳадаги фаолиятнинг эътироф этилган шартларига мулоҳаза қилиш орқали изланиш ҳам киради. Бунда айтилган у ёки бу қарашларга турли изоҳ, ишора кабилар жалб қилинади ва воқеа фойдасига хизмат қилади. К.Поипер псевдоилмни жуда юқори баҳолайди, у фанда

хатоларга йўл қўйилиши, псевдоилмда эса «тасодифан ҳақиқатга эришиш мумкинлиги»ни тан олади. К.Поппернинг бошқа хулосаси ҳам бор: модомики, қандайдир назария ноилмий бўлса, у унчалик муҳим эмас, дегани эмас. Шаклан псевдоилм - энг **аввало**, маълум ҳодисалар ҳақидаги тарихий ҳикоядир- Материални ўзига хос типик тарзда берилиши «сценарий орқали тушунтириш» деб аталади. Бошқа фарқли белгиси эса беҳатолигидир. Псевдоилмий қарашларни тузатишга уринишлар фойдасиз. Чунки, танқидий фактлар тарихии воқеа мазмунига ҳеч қандай таъсир қилмайди.

«Девиянт» атамаси фаолиятнинг қабул қилинган ва шаклланган стандартлардай чекиниш демакдир. Бунда ҳақиқат қиёслаш, эталон ва намуналарга таяниш билан эмас, балки илмий жамоатчиликнинг аксарият нормалари билан таққослашда намоён бўлади. Девиянт билимнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у билан одатда илмий тайёргарлик кўргай, бироқ маълум сабабларга кўра тадқиқотнинг бошқа методи ва объектларини танлаган кишилар шуғулланади. Девиянт билим вакиллари одатда яқка ёки кичик гуруҳларда ишлайдилар. Улар фаолиятининг натижалари шу йўналишнинг ўзи каби жуда ҳам кам вақт сақланиб қолади.

Баъзида учрайдиган **«анормал илм»** атамаси эса, билимни эгаллаш усули ёки билимнинг ўзи мавжуд бўлган тарыхий даврдаги умумий қабул қилинган фан нормаларига мос келмаслигидир. Анормал билим уч турга бўлинади:

—Биринчи тури — соф ақлнинг шаклланган фан нормаларидан ажралиши натижасида пайдо бўлади. Бу тур кишиларнинг реал ҳаётида кенг тадбиқ қилинган ва тарқалган. У ўзининг анормаллиги билан у ёки бу вазиятда махсус маълумот ёки билимга эга бўлган кишилар илмий ва кундалик билим нормаларидаги муаммоларни ифодалайди (масалан, ёш бола билан муносабат ва ҳ.к.).

—Иккинчи тури — бир парадигма нормаларининг бошқа парадигма нормалари билан қиёслаганда янги билим пайдо бўлади.

— Учинчи тури эса инсон фаолиятининг турли шаклларидаги норма ва идеалларни бирлаштиришда намоён бўлади.

Ноилмий билимга фақат фандаги янглиш сифатида қаралмайди. Модомики, ноилмий билимнинг турли шакллари бор бўлар экан, демак, улар илгаридан мавжуд бўлган қандайдир эҳтиёжларга жавоб беради. Замонавий фикрловчй олимларнинг рационализмни чекланганлиги ҳақидаги хулосалари қуйидагича ифодаланади: ноилмий билим шакллариининг ривожини таъқиқлаш, шунингдек, псевдоилмни суиистеъмол қилиш, айти пайтда бошланғич даврида қанчалик шубҳали бўлишидан қатъи назар, улар негизида пайдо бўлган янги ғояларни бутунлай инкор қилиш нотўғридир. Чунки, у ёки бу тарихий воқеа ва ҳодиса ғоялар «инофонди», қутилмаган аналоглар бўлса—да, уларга интеллектуал элита ва олимларнинг жуда катта эҳтиёжи сезилади,

Ҳозирги кунда анъанавий фан рационализмга ён босиб, инсониятни боши берк кўчага олиб кирди, эндиликда ундан чиқиш йўлини эса фақат ноилмий билим кўрсата олади, деган фикр шаклланган. Ноилмий билимларга иррационал фаолият, яъни афсоналар, урф — одатларга асосланган тажриба киради. Бу маънода ҳозирги замон фан социологияси намоёндалари, хусусан, П.Фейерабенднинг «норационаллик элементлари фаннинг ичида мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга», деган фикри диққатга сазовордир. Бу позиция Дж.Холтон ижодида ҳам кўзга ташланади². У XX асрнинг охирида Европа фанининг инқирозга учраганлигини эътироф қилувчи ҳаракатнинг пайдо бўлганлиги ва кенгайганлиги ҳақидаги хулосага келади. Айнан илмий билимларнинг жуда ҳам катта информацион ҳажмга эгалиги ҳақидаги фикр бу позиция тарафдорлари томонидан инкор қилинади.

Фан ноилмий билимга нисбатан «кам билиши» мумкин, чунки у эгаллаган билимлар далилларга, гипотезаларга, қатъий текширувларга, тушунтиришларга асосланган бўлмоғи лозим. Бу текширувларга дош бера олмаган билим рад қилиниши ва, ҳаттоки, илмий мақомга эга ҳақиқий

информация ҳам фан доирасидан четга чиқиши мумкин.

Баъзида ноилмий билим ҳақиқатни билишнинг бошқача воситаси ҳам деб юритилади. Шунга кўра, ноилмий билимнинг шакллариға кейинги йилларда қизиқиш маълум даражада ортмоқда. Айни пайтда баъзи мамлакатларда муҳандис ва олимлик касбининг мавқеи бироз пасайгани сари ноилмий билимга ҳайрихоҳлилик кучаймоқда.

Фанни тадқиқот объекти сифатида тушунишга, яъни фан ҳақидаги фанга ёки фан социологиясига, ёки дунёни илмий билишга қуйидаги ёндашувлар киради:

Инсон маданиятининг шаклланиши жараёнида:

- а) фан билиш;
- б) фан фаолият;
- в) фан институт сифатида ифодаланади.

Юқоридагиларни қуйидагича янада мукаммалроқ таснифлаш мумкин: яъни, **фан** олам ҳақидаги билимлар тизими (олам, жамият, инсон), **фан** янги билимларни эгаллашдаги инсон фаолияти; **фан** жамият, давлатни ташкил қилиш шакл j институт) ларидан бири.

Фандаги эгалланган билимнинг намоён бўлиши билан фаннинг ўзи шуғулланади. Айнан фан соҳасида илмий билимларни умумлаштирига, танлаш, тизимлаштириш ва улардан келгусида фойдаланига ҳақида чуқур тасаввурлар ҳосил бўлади.

Биринчи вазиятдан билим жамиятнинг моддий амалий ҳаётида ёки унинг маънавий бойишида, иккинчисидан эса янги илмий тадқиқотларни, янги тадқиқот дастурларини яратишда фойдаланилади. Илмий билимлардан ташқи ва ички жараёнда қўллашнинг оралиқ воситаси, **таълим тизими** ҳисобланади. Оламни англашга йуналтирилган инсон фаолиятининг алоҳида хусусияти сифатидаги фан билан социология, методология ва фан мантиғи, шунингдек социологик билиш назарияси шуғулланади. Ижтимоий ҳодиса ёки ижтимоий институт сифатидаги фан билан фаншунослик шуғулланади.

Фан тарихи унинг барча соҳаларига алоқадор алоҳида предмет бўлиб, одатда тарихий илмий тадқиқотларда «нима, қаерда ва қачон» каби далилик изоҳлаш билан чегараланилади.

Тадқиқот предметининг барча қисмларга (аналитик схема) бўлинишини тахминий эканлигини ҳам таъкидлаш керак. Масалан, фаннинг предметга оид ташкил ҚИЛИНИШИ муаммоси, билим турларининг шаклланиши ва ривожланиши, илмий билимларнинг интеграцияси, синтези, дифференцияси, ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири фаолият сифатида, билим тизими сифатида, фан муаммоларини таҳлили ва йўналишлари билим тизими сифатида хизмат қилади.

Фанни ўзига хос ижтимоий ҳодиса ва институт сифатида тушунишга нисбатан асосий ёндашувларни кўриб чиқамиз. Фанни формал ижтимоий институт сифатида содда ва аниқ тушуниш учун 1)институт сифатидаги фанга ва 2)жамоа сифатидаги фанга «давлат ижтимоий гуруҳининг барча характерли хусусиятлари» хослигини инобатга олиш керак.

Биринчи вазиятда биз ташкилотлар тизими ва ташкил қилиш шакллари бoшқариш тизими (раҳбар ва унинг қўл остидагиларининг лавозимлари), иерархия тизими (унвон ва даражалар), ташкилотлар тизими (кафедралар, илмий, институтлар, жамият, академиялар, семинарлар тизими, конференциялар, конгресслар, кенгашлар), ҳуқуқий назорат қилиш тизими (муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги қонун, олим ва илмий жамоаларнинг мақоми), ишлаб чиқариш воситалари тизими (инструментал— экспериментал асбоблар, лаборатория хоналари, ахборот тизими) кабиларни назарда тутганмиз.

Иккинчи вазиятда биз олимлар жамоасида ҳар қандай инсоният жамоасининг типик хусусиятларини кўришимиз мумкин. Илмий жамоада инсонлар яшайдилар ва ишлайдилар. (Сенека айтганидек, инсонга хос барча нарсалар улар учун бегона эмас). Ҳақиқат пешволари бўлмиш бу жамоада ғоялар етакчилари ва оддий бажарувчилар, куллар ва ҳукмдорлар (олимларнинг бир — бирларига нисбатан моддий — маъмурий

карамлигига у ёки бу даражада асосланган муносабатлар), анъаналар ва хулқ—атвор нормалари, умумэтироф этика ва расмий муносабатлар баёни, илмий билишнинг норма ва идеаллари, мафкураси (масалан, табиатшуносликдаги математик мафкура, кимёдаги физик мафкура), ўғри ва мунофиқлар (ғоя ўғрилари, кўчирувчилар, маккорлар, онгли равишда экспериментлар натижалари ва назарий фикрларни бўр!тирувчилар), модага амал қилувчилар фандахи илмий йўналишни илмий виждонга, ички эҳтиёжга эмас, балки ташки фойда ва манфаатда оммавий экологизация ва фаннинг компьютерлашувига қараб танловчилар бор. Ва нихоят, илмий жамоада, нафақат ақллилар, балки ахлоқлар ҳам бор.

Олимлар жамоаси, фан институтларита хос муносабат шакллари ва хусусиятларидан махсус таҳлилни талаб қилувчи турли муаммоларнинг мавжудлигини кўриш мумкин. Фаншуносликмуаммолари ушбу ишнинг предмета бўлмаганлиги учун, биз юқоридаги изохлар билан чегараланамиз ва қуйида илмий билиш шаклланишининг тарихий — мантиқий тамойилларига таяниб, аксарият ҳолда социология ва фан методологияси муаммоларини таҳлил қиламиз.

Фан ва илмий билиш бир бутун тизим сифатида турли соҳаларнинг қисмларидан (элементларидан) ташкил топган. Билиш предметини дастлабки таҳлилида илмий билим ва фанни икки асосий бўлимга: **табиатшунослик ва рух ҳақидаги фанларга бўлиш** мумкин.

Табиий фанлар - табиат ҳақидаги фандир (юнонча, табиат —physis, латинча, натура). Табиий фан объектлари аксарият ҳолларда моддийдир (макон ва замон бундан мустасно, бироқ баъзи концепцияларга кўра, макон ва замон моддий объектларнинг хоссалари билан боғлиқ равишда ўрганилади). Моддий объектлар нарса ва майдондан иборат. Майдон (гравитацион, электромагнит) — ҳажмга эга бўлмаса —да, лекин макон ва замон ўлчовига эга. Предметли соҳасига кўра, табиий фанлар физика, кимё, биология, геология ва, албатта, қатор хусусий соҳалар (фаилар)га бўлинади. Механика, электродинамика, молекуляр физика, органик кимё,

аналитик кимё, орнитология, физиология, биогеохимия, экология кабилар шулар жумласидандир. Табиий фанлар табиатни ўрганади, дейиш ҳам мумкин.

XX аср ўрталаридан инсоннинг маънавий — ижодий фаолияти ва табиатнинг идеал объектлари: (интеллект, онг, худо, Платон ғоялари) дин, санъат, жамият, давлат, ҳуқуқ, иқтисод кабиларни ўрганувчи барча фан еоҳалари ҳам теология, диншунослик, эстетика, социология, этика — эстетика, иқтисод, ҳуқуқшунослик кабилар ҳам руҳ ҳақидаги фан, деб аталди.

Рух ҳақидаги фан идеал объектлар ҳақидаги фандир. Қандай бўлишидан қатъи назар, идеал объектлар мавжуд ва реалдир. Бирок улар ҳажм ва макон ўлчовига эга эмас.

Шуни ҳам айтиш керакки, барча фанларни табиий деб аташ мумкин, зеро инсоннинг ўзи табиатнинг бир бўлагидир, демак унинг маънавий ва моддий фаолияти, барча тирик мавжудотлар фаолияти табиий бўлгани каби табиийдир. Бирок бундай умумлаштириш формал бўлар эди. Чунки инсонга ирода эркинлиги хос ва у табиат каби эркин яратувчанлик хусусиятига эга.

Табиий ва руҳ ҳақидаги фанлардан ташқари яна игундай фанлар тизими борки, уларни ҳам табиий, ҳам руҳ ҳақидаги фанлар қаторига қўйиш мумкин: психология, антропология, социология, социобиология, экология ва эсхотология кабилар шулар жумласидан. Улар қаторйга математикани ҳам киритишимиз мумкин, чунки ундаги қатор муаммолар, масалан, Лейбниц ва Ньютон асослаган дифференциал ва интеграл тенгламалар табиатшунослик фани билан боғлиқ бўлса, бошқа қатор муаммолар: соф ақл, соф ақлнинг эркин фаолияти ижодий жараёндир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, агар фанларнинг маълум соҳага, предметли йўналишларига қараб дастлабки бўлиниши амалга оширилса, унда хусусий соҳалар бошқа классификацион инвариантларга эга бўлади.

Мантиқий — предметли даражада янги илмий соҳаларнинг пайдо бўлишини учта асосий таркибий қисмларга: **предмет, метод, мақсадли**

билишга ажратиш мумкин. Бундай таркибий қисмга бўлиниш, албатта, муаммони соддалаштиради ва схемалаштиради, бир Караганда бундай ёндашув етарли даражада тўғри ва ҳатто кенг тарқалгандек туюлади (фан институтларида янги билим соҳаларининг келгусида расмийлаштириш муаммоси). «Фан ва илмий билиш» туигунчасида берилган предмет соҳаларидаги тадқиқотларнинг бошқа томони, унинг фундаментал ва амалий соҳаларни методологик таҳлил қилганда намоён бўлади. Бундай бўлиниш муаммоларига алоҳида тўхталмок керак.

Техниканинг социологик — методологик масалалари соҳасидаги тадқиқотлар, жумладан, табиий ва техник билимларнинг ўзаро таъсири муаммоси ҳам бугунги кунда анча интенсив ривожланса — да, ҳозирги замон муаммоларининг барча соҳаларини қамраб олишдан йироқ.

Ҳозиргача «техника фанлари»нинг турли таърифлари мавжуд. Биз техниканинг илмий ва назарий таҳлили ёки техниканинг моддий, илмий ёки ижтимоий алоқалари ёхуд унинг маданий мақомини акс эттирувчи ўнлаб, ҳатто юзлаб таърифини тан оламиз.

Фаннинг техника соҳаси билан ўзаро алоқадорлиги масаласини ҳал қилишда табиий фанлар ва «техника фанлари»нинг муайян даражадаги ўхшашлигини кўриб чиқиш керак.

Методологии жиҳатдан ва фавқулодда тез —тез муҳокама қилинадиган масала техник билим соҳасига фундаментал амалий тадқиқотларнинг мос келиши масаласидир. Бу ерда «фундаментал тадқиқотлар» ва «амалий тадқиқотлар» тушунчалари мазмунига кўра, бир хил, аммо моҳиятига кўра зиддиятли эмаслигига эътибор қаратилади. Бу фундаментал ва амалий тадқиқотларни предмет, метод ва тадқиқот мақсади, шунингдек, унинг натижаси сифатида ўрганилганда яхши кўринади.

1994 йилда нашр қилинган «Қисқача социология энциклопедияси»да (М. 1994) шунга ўхшаш таъриф берилади: «Фан (юнонча *episteme*, латинча *scientia*) — реаллик ҳақидаги объектив билимларни яратиш ва назарий схемалаштириш функциясига эга бўлган инсон фаолиятининг соҳасидир».

Барча давр ва халқларда мавжуд бўлган **маданият** тармоғи сифатида фан яратувчилари мустақил функцияни бажарувчи юнонлар бўлиб, кейинчалик, буни маданий ҳаётнинг алоҳида идеали сифатида Европа халқларига етказдилар (аниқроғи, Европа халқлари бу идеални қабул қилганлар). Фан инсон билимининг моҳиятини ташкил қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Karimov I.A. Uzbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chukurlashtirish va fukarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.T., Uzbekiston.2002. 76 b.
2. Karimov I.A. Bizning bosh maksadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yanlash, mamlakatni modernizasiya va islox etishdir. //Xalk so'zi, 2005 yil 29 yanvar.
3. Тоссман Курт.»Проблем научно- технической революции». Москва 1963г
4. Осипов Г.В. «Техника и общественный прогресс» Москва 1959г
5. Ауерхан Ян. Автоматизация и общество. Москва 1960г
6. Шухардин СВ. Основы истории техники. Москва 1961 г
7. Прайс Д. Малая наука, большая наука «Наука о науке» Москва 1966г
8. Оже Пр. Современе тенденции в научных исследованиях. Юнеско. Москва 1963г
9. Микулинский С.Р, Родни Н.И. Наука как предмет соционального исследования. Вопр. Филос 1966г №5
10. Современная философия науки. Москва 1996г
11. Научное открытие и его восприятие. Москва наука 1971г
12. Батгин Г.С. Социология интернет: наука и образования в виртуальном пространтве. Вестник РУДН 2001 №1
13. Кефели И.Ф. Култура и цивилизация. Социално политический журнал